

KORRUPSIYA VA IJTIMOIIY XULQ-ATVOR MOTIVLARINING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Xaydarov Ravshan Rustamovich

*Shaxsiy xavfsizlik bosh boshqarmasi
hududiy bo‘linmalari, Samarqand viloyati
bo‘yicha boshqarmasi katta tezkor vakili*

Annotasiya: Maqolada insonlarda korrupsiya va ijtimoiy xulq-atvor motivlarining umumiy xususiyatlari, ijtimoiy darajada shaxsning o‘zini namoyon qilishi (boshqalarni hurmat-e’tiboriga erishish), ijtimoiy mavqeyga ega bo‘lishga intilish muammolari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bugungi kundagi inson ehtiyojlari to‘g‘risida mulohazalar bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: Korrupsiya, komplayens-nazorat, motiv, motivasiya, ehtiyojlar, o‘jarlik, agressivlik, tajovuzkorlik, nizoli vaziyatlar, ijtimoiy xulq-atvor, sog‘lom avlod, milliy qadriyatlar, ijtimoiy muhit, oila va urf-odatlar.

Mavzuning dolzarbligi: Bugungi kunda korrupsiya muammosiga jahonning deyarli har bir mamlakatida duch kelish mumkin. Korrupsiya so‘nggi yillarda xalqaro miqyosda transmilliy jinoyat sifatida tomonidan keng muhokama qilinayotgan mavzulardan biridir. Ta’kidlash lozimki, korrupsiya keltiradigan zarar barcha davlatlar uchun teng sanalib, mazkur illat davlatning turli sohalariga, xususan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy jabhalarida amalga oshirilayotgan islohotlarga hamda mamlakatning xalqaro maydondagi imidji va investitsiyaviy jozibadorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologiya fani tarmoqlaridan biri sifatida tan olingan jahon psixologiyasi fanida jinoyatchi shaxsi va uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari to‘g‘risida bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Umuman olganda insonni jinoyatga undaydigan omillar va uni keltirib chiqaruvchi sabablar bir qancha bo‘lishi mumkin. Jinoyatchining shaxsiyati ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan turli xil fazilatlar va xususiyatlar bilan tavsiflanadi: ijobiy, neytral, salbiy. Bu fazilatlar shaxsning hayotiy faoliyati mahsulidir. Shaxs tug‘ilgan paytdan boshlab, unda turli sifat va xususiyatlarning shakllanishi, rivojlanishi va mustahkamlanishi jarayoni boshlanadi, agar ular salbiy xususiyatga ega bo‘lsa, salbiy muhit bilan o‘zaro ta’sir qila boshlaydi, jinoyatchi shaxsini bevosita shakllantiradi.

Shu bilan birga, insonning barcha fazilatlarini va xususiyatlarini ikki guruhga bo‘lish mumkin:

- 1) O‘zgarmas xususiyatlar;
- 2) O‘zgaruvchan xususiyatlar.

O‘zgarmas belgilarga jins va millat bilan bog‘liq bo‘lgan demografik xususiyatlar, temperament kabi ba’zi psixologik xususiyatlar va ruhiy kasalliklar kabi ba’zi biologik xususiyatlar kiradi. Bundan tashqari, o‘zgarmas xususiyatlar tabiiy va asosan insonning biologik tabiati bilan bog‘liq bo‘lgan fazilatlar va xususiyatlarda namoyon bo‘ladi, bu

genetik jihatdan oldindan belgilab qo‘yilgan va hodisalarning tabiiy rivojlanishida doimiylik bilan tavsiflanadi.

Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, davlat korxonalari va ustav kapitalida davlat ulushi bo‘lgan korxonalar, shu jumladan, banklarda korrupsiyaga qarshi ichki nazorat (“komplayens-nazorat”) tizimi joriy etilmoqda. Korrupsiyaga oid jinoyatlarni sodir etishda aybdor deb topilgan shaxslarning ochiq elektron reyestrini yuritish yo‘lga qo‘yilmoqda. Bu esa reyestrda kiritilgan shaxslarning davlat xizmatiga kirishi va davlat mukofotlari bilan taqdirlanishi, saylanadigan va alohida tartibda tayinlanadigan lavozimlarga nomzodlarining ko‘rsatilishi kabi boshqa bir qator huquqlardan foydalanishini taqiqlamoqda.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalangan holda ko‘plab sohalarda, ayniqsa, davlat xizmatlarini ko‘rsatishda korrupsiya va inson omilini kamaytirishga, shuningdek, suiiste‘molchiliklarning oldini turli olishga qaratilgan ta’sirchan mexanizmlar joriy etilmoqda.

Bugungi kunda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali aholiga 150 dan ortiq davlat xizmatlari ko‘rsatib kelinmoqda. Raqamli va onlayn-texnologiyalar imkoniyatlaridan keng foydalanish orqali davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining jamoatchilik oldidagi hisobdorligi oshdi, ular faoliyatining ochiqqligi ta’minlanmoqda. Bu esa korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashishning muhim instrumenti bo‘lmish jamoatchilik nazorati rivojlanishiga turtki bermoqda.

Jinoiy xatti-harakatlar mexanizmining eng muhim qismini jinoyat motivining shakllanish jarayoni va muayyan harakatni ta’minlovchi kuch sifatida namoyon bo‘lishi tashkil etadi. Tadqiqotimizda motiv jinoyatni hosil qiluvchi bevosita sabab sifatida qaraladi. Agar motivni ilmiy nuqtai nazardan chuqurroq o‘rganadigan bo‘lsak, aynan shu odam nima maqsadda shu harakatlarni amalga oshirganligi aniqlanadi.

Unga ko‘ra, jinoyat motivi - insonni aynan shu jinoyatni sodir etishga undagan va jinoiy xatti-harakatlarni amalga oshirishda jismoniy va aqliy yo‘nalganlikning uyg‘un ifodasini boshqarib turadigan kuch manbai sifatida namoyon bo‘ladi.

Motivatsiya – insonning qoniqish manbaiga intilishi sifatida uning atrof-muhitga bo‘lgan munosabatini belgilaydi. Motiv asosida shakllangan maqsadga ko‘ra, odam har doim o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun biror-bir obyektga yoki manbaga yo‘nalgan bo‘ladi. (Bu o‘rinda motiv vosita rolini o‘ynaydi)

Jinoiy xatti-harakatlarni shakllanishida asosiy rolni motivga xos ehtiyojlar bajaradi. Inson ehtiyojlari biror-bir narsaga (moddiy yoki ma’naviy) bo‘lgan ehtiyojni aks ettirishi bilan tashqi dunyoga qaramligini (tobeligini) namoyon qiladi.

Zamonaviy psixologiya fanining asoslashiga ko‘ra, hozirgi odamlarning ehtiyojlari xilma-xildir. Ana shu ehtiyojlarni tavsiflashda uchta asosiy guruhni ajratib ko‘rsatish mumkin.

1. Ijtimoiylashgan organik (fiziologik) ehtiyojlar (o‘zini saqlab qolish, takror ishlab chiqarish va h.k);
2. Moddiy ehtiyojlar;

3. Ijtimoiy ehtiyojlar - ijtimoiy munosabatlarga kirishish orqali bilim va tajriba egallash, ijtimoiy mavqyega erishish, tan olinish, o‘zini-o‘zi tasdiqlash, ijodkorlik, hayotning mazmuni va boshqalar.

Ehtiyojlarni qondirish jarayoni davomiylikni yoki uzoq vaqt talab qilmaydi. Agar uzoq vaqt talab etilsa, u yo‘q bo‘lib ketadi. Chunki psixofizologik qonuniyatlarga ko‘ra, to‘siq qo‘yilgan ehtiyoj insonda asta-sekin o‘jarlik va agressivlikni hosil qiladi, natijada, odamda tajovuzkorlik yoki agressivlik xulq-atvor shakllanadi. Agar ushbu ehtiyojni qondirishning tabiiy yoki qonuniy kafoloti biron-bir sababga ko‘ra imkonsiz (yetarli sharoit bo‘lmaganda) bo‘lsa, uni qondirish xayoliy (yomon, buzuvchi) yoki intasional shakllarga ega bo‘lishi mumkin. Oqibatda, bunday odamlar jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalar, o‘zaro munosabatlardagi me‘yorlar, umum e‘tirof etgan milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bilmasligi, anglab yetmasligi yoki e‘tiborsizligi bilan buzishi oqibatida jinoyat hosil qiladilar.

Biror bir shaxsning yoki odamlarning turli-tuman harakatlarini kuzatganimizda, xususan jinoiy xatti-harakatlarini o‘rganib tahlil qilganimizda, jinoiy xatti-harakatlar asosan bir emas, balki, bir-biri bilan murakkab va iyerarxik (tarzda birikishgan) munosabatlarga ega bo‘lgan bir nechta motivlarga asoslanadi. Mazkur motivlar birikmasida subyekt xatti-harakatlarini rag‘batlantiruvchi, uni hayoti va shaxsiga mazmun bag‘ishlovchi yetakchi motivlar mavjudligini ko‘ramiz. Jumladan o‘g‘rilikka yo‘nalgan jinoiy xatti-harakatlarning asosida nafaqat zarur ehtiyojlarni qondirish (og‘ir vaziyat va munosabatdan saqlanish) balki “nufuzli” o‘g‘rilar guruhi oldida o‘z shaxsini namoyon qilish (uddaburonligini ko‘rsatish, qadr topish va boshq.) kabi motivlar yotganligini asoslashga intiladi.

Bundan tashqari, aynan shu sohada olib borilgan tadqiqotlarning tasdiqlashicha, (Bixivioristlar, freydizm va neofreydizm vakillari) insonning yetakchi motivlari, aynan tabiiy (fizilogik) motivlari ong ishtirokisiz namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan (sababli) qaraganimizda jinoyatchilar ko‘p holatlarda bu jinoyatni nima uchun qilganliklarini tushuntirib bera olmaydilar (tushunmaydilar). Jinoyatning mohiyati to‘liq anglanilmagan va jinoiy xatti-harakatda mazmunli yo‘nalganlik yo‘q.

Keyingi yillarda shu sohani o‘rganishga yo‘naltirilgan ilmiy izlanishlar natijalarini tahlil qiladigan bo‘lsak, jinoiy xatti-harakatlarni hosil qiluvchi antisosial harakatlarning quyidagi motivlarini (sabablarini) farqlash mumkin:

1. O‘zini-o‘zi tasdiqlash yoki o‘zini-o‘zi namoyon qilish (ijtimoiy maqomga erishish) motivlari.
2. Mudofaa (o‘zini himoyalash) motivlari.
3. Almashinuvchi yoki o‘zgaruvchi motivlar.
4. O‘yin motivlari.
5. O‘zini-o‘zi oqlashga yo‘naltirilgan (ongli va ongsiz tarzda yuzaga keluvchi) motivlar

O‘zini-o‘zi tasdiqlash (ijtimoiy maqomga erishish) zarurati inson xatti-harakatlarining keng doirasini rag‘batlantiradigan eng muhim motivlardir. Odamlar ko‘pincha, o‘z

shaxsining ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik va individual darajalarda e‘tibor qozonish va o‘rin topish istagida o‘zini namoyon qiladilar.

Ijtimoiy darajada shaxsning o‘zini namoyon qilishi (boshqalarni hurmat-e‘tiboriga erishish) ijtimoiy mavqyega ega bo‘lishga intilish ya‘ni professional yoki ijtimoiy faoliyat sohasida shaxsni tan olish bilan bog‘liq aniq ijtimoiy rol ni bajarishga erishish demakdir. Ijtimoiy-psixologik darajadagi tan olinish (hurmat-e‘tibor qozonish), shaxsiy maqomga ega bo‘lish motivi (orzu), ya‘ni u a‘zo bo‘lgan guruhlar: oilada, bir xil ma‘lumotlilar o‘rtasida, kasbiy yoki faoliyat bilan bog‘liq guruh hamda jamoalarda (do‘stlar, hamkasblar va boshqalar) darajasida shaxsni muhim ichki doiradan tan olinishga erishish motivi (istagi) bilan bog‘liq. Ba‘zida, bu guruhga qo‘shilishni orzu qilgan biroq, ular bilan aloqa qila olmaydigan kishilar ham bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarda jinoyat shu kabi guruhga kirish usulini e‘tirof etishga erishish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu usuldan foydalanishga intilish yoshlar uchun eng xos xususiyatdir.

Insonning individual darajada o‘zini-o‘zi tan olishi (o‘zini-o‘zi himoya qilishi), yuksak e‘tirofga ega deb baholashi, o‘zini-o‘zi hurmat qilishi va o‘zini-o‘zi qadrlashni kuchaytirish (istagi) motivi bilan bog‘liq. Bunda har qanday psixik kamchiliklarni, zaifliklarni yengishga yordam beradigan va ayni paytda shaxsni kuchli tomonlarini namoyon qiladigan bunday harakatlarni amalga oshirish orqali erishiladi. Ko‘pincha, bunday o‘zini-o‘zi tasdiqlashga xos tasavvurlar shaxsda befarqlik bilan amalga oshirilganligi uchun ularda befarqlikni, o‘zini tobora mustaqil his qilishga olib keladi. Bunday shaxslarda go‘yoki o‘zini namoyon qilishni yo‘qotish ular uchun hayot fojiasini anglatadi.

D.I.Feldshteyn (1993) ayrim talab va ehtiyojlarning jiddiyligiga ko‘ra, insonlarni antisensal yo‘nalishni besh guruhga ajratadi. Birinchi guruh jinoyat yo‘liga tasodifan kirgan insonlarni o‘z ichiga oladi. Ular zaif va atrof muhitga oson moslashadi. Ularning ehtiyojlari prokasional va o‘zlarining antisosial harakatlarining sababi emas. Ikkinchi guruhga esa buzuvchi bo‘lmagan ehtiyojga ega bo‘lgan insonlar kiradi. Ularning do‘stlari bilan osonlik bilan maslahat beradigan, jozibali, juda yaxshi. Yergenlerin uchinchi guruhi deforme va prozime ehtiyojlar, qiziqish va munosabatlar o‘rtasidagi ziddiyatni tasvirlab beradi. Ularning axloqiy nuqtai nafari ishonchli emas edi. Ular uchun, o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun egoist istagi xarakterli bo‘lib, antisosial harakatlarga olib keladi. To‘rtinchi guruh buzuvchi ehtiyoj va asosiy talablarga ega bo‘lgan insonlardan iborat bo‘lib, ular barqaror axloqsiz ehtiyojlar to‘plami bo‘lgan va munosabatlar va munosabatlarga chinakam antisosial yo‘naltirilgan bo‘lgan balog‘atga yetmagan huquqbuzarlarga taqlid qiladi. Jinoyatlar, asosan, shaxsiyatning umumiy oriyentasiyasi fonida o‘z-o‘zidan paydo bo‘lgan sabab tufayli, ular tomonidan sodir etilgan. Beshinchi guruhga ijtimoiy-salbiy anomal, axloqsiz, ibtidoiy ehtiyojlarning barqaror majmuasi bo‘lgan insonlar kiradi. O‘ziga xoslik, boshqalarning tajribasiga befarqlik, iste‘molchini o‘tkazish istagi, tajovuzkorlik ongli ravishda sodir etilgan jinoyatlar bilan birlashtiriladi.

Poraxo‘rlar va talonchilar orasida ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik va individual darajalarda o‘zini namoyon qilishga intilish (erishish) uchun kurashayotgan odamlar boshqalardan qisman farqlanadi. O‘g‘rilar, talonchilar boshqalarga nisbatan mavqyega

erishishda ikkinchi va uchinchi darajalarda o‘rin olganlar. Jinoyatni sodir etishda jinoyat sodir etish bilan bog‘liq “komissiya” vaziyatga oid muammolardan tashqari biron-bir ichki muammolarni hal qilishni ta‘minlaydi. Jinoiy xatti-harakatlarda moddiy imtiyozlarga ega bo‘lish insonda ishonch hissini kuchaytiradi va xavotirlanishni pasaytiradi yoki xavotirlanishni yo‘qolishiga olib keladi.

Yana bir misol. “Open data Inventory” xalqaro nohukumat tashkiloti tomonidan yuritiladigan Ochiq ma‘lumotlar reytingida O‘zbekiston 2020-yilda 187 ta mamlakat orasida 44-o‘rinni, Markaziy Osiyoda esa 1-o‘rinni egallab, Osiyo davlatlari ichida eng katta o‘shish kuzatilgan mamlakat bo‘ldi. Korrupsiyaga qarshi murossasiz kurash yangi bosqichga ko‘tarilganligi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan BMT Bosh assambleyasining 75-sessiyasida alohida e‘tirof etildi. Ta‘kidlash joizki, Yangi O‘zbekistonni barpo etish borasida Davlat rahbari tomonidan olib borilayotgan siyosat zahirida ham O‘zbekistonni aynan korrupsiyadan holi mamlakatga aylantirish yotibdi. Buning uchun butun jamiyatimizda bu illatga qarshi barcha sog‘lom kuchlarni birlashtirish, jumladan, parlament, ijro hokimiyati va mahalliy vakillik organlari hamda jamoatchilikning yaqin hamkorligini ta‘minlash hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, shaxsning psixologik taraqqiyoti, uning tarixiy kechishi va ontogenizda rivojlanishi bilan bog‘liq konseptual masalalarni chuqur o‘rganishda motivasion sohani tatqiq etish tayanch hisoblanadi. Motivasiya odamni muayyan xatti-harakatlarni bajarishga undash jarayoni, ko‘pincha muqobil usullarni tahlil qilish va baholashni, tanlash va qarorlar qabul qilishni talab qiluvchi jismoniy-psixologik jihatdan uyg‘unlashgan mohiyatli murakkab harakat jarayoni bo‘lib, bu jarayon murakkablashib boradi va o‘z mohiyatiga ko‘ra subyektning yuzaga kelgan tayanch ehtiyojlarini qondirishga yo‘nalgan faoliyatni tanlash va uni amalga oshirish jarayonini belgilaydi.

Insonlarga xos jinoyat motivlarining shakllanishi aynan shu yoshdagilarning turmush tarzi bilan bog‘liq bio-fiziologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy va tarbiyaviy-psixologik omillar hamda ularni ta‘minlovchi zarur shart-sharoitlarga bog‘liqdir. Mazkur omillar ta‘sirini uyg‘un va me‘yorli kechishini ota-onalar, tarbiyachi-o‘qituvchilar, mahalla-guzar faollari va boshqa tarbiya uchun mas‘ullar o‘zaro kengashib, maslahatli hal qilishlari maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, jinoyat mativlari shakllanishining salbiy oqibatlarini anglatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Korrupsiyani oldini olishning muhim omili shundaki, mamlakatda davlat xizmatchilari yuqori darajadagi ijtimoiy muhofazaga ega: ular bepul tibbiy xizmat va ta‘lim olish huquqiga va ijtimoiy kafolatlarga tayanishlari mumkin, bu esa korrupsion harakatlar ehtimolini sezilarli darajada kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - 80 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 37-son, 426-modda.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. - 6 (766)-son.
4. Qodirov O.S. “O‘smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi” // Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertasiya. T.: 2020, - 155 b.
5. Qodirov O.S. Xulqi og‘ishgan insonlar bilan psixoprofilaktik ishlarni amalga oshirish. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. Volume-11| Issue-6| 2023 Published: |22-06-2023|. - P. 1599-1602.
6. Кодиров О.С. Социально-психологические проблемы мотивации в зарубежной психологии. // Вестник интегративной психологии. 2023. Выпуск 30 часть 2.- Ярославль – 2024. - С. 170-174.
7. Qodirov O.S. O‘smirlarda jinoyatlarni oldini olishda huquqiy tushunchalarni rivojlantirish. // «Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti Ilmiy axborotnomasi» buxpsti.uz 2024. №5 (9). Buxoro – 2024. B. 160-164.
8. Qodirov O.S. Yangi O‘zbekistonda tarbiyasi qiyin insonlar bilan ishlashning o‘ziga xos xususiyatlari. // Ta’limda istiqbolli izlanishlar. – 2024. № 4, Buxoro – 2024. B. 20-22.
9. Qodirov O.S. Umumiy psixologiya // O‘quv qo‘llanma. - Samarqand, 2022.- 250 b.
10. Qodirov O.S., Xotamov Sh.N. Ijtimoiy psixologiya//Darslik. - Samarqand, 2023-346b.